

А.А. Калеснікава (Мінск)

КАНЦЭПТУАЛЬНАЯ АПАЗІЦЫЯ “СВОЙ” – “ЧУЖЫ” Ў БЕЛАРУСКІХ ПАРЭМІЯХ З КАМПАНАНТАМ “ДОМ”

Палярныя катэгорыі “левы” – “правы”, “мужчынскі” – “жаночы”, “верх” – “ніз”, “пусты” – “поўны”, “жыццё” – “смерць”, “дабро” – “зло”, “космас” – “хаос” пранізваюць культуру любога народа, выступаюць універсальнымі сродкамі пазнання рэчаіснасці. Адным з найстаражытнейшых і фундаментальных супрацьпастаўленняў з’яўляецца канцэптуальная апазіцыя “свой” – “чужы”. Параўноўваючы сваё і чужое, чалавек выдзяляе падабенства і адрозненні, дае адрозненням эмацыянальную ацэнку, пры якой усё сваё прызнаецца нормай, а ўсё чужое атрымлівае крытычную ацэнку як дзіўнае, недастатковае, перабольшанае, небяспечнае, смешнае, брыдкае і г. д. [3, с. 5].

Матэрыялам нашага даследавання сталі беларускія парэміі з лексемамі *дом, хата, двор* і іх дэрыватамі (656 адзінак), якія з’яўляюцца часткай намінатыўнага поля канцэпту “дом”. Сабраныя парэміялагічныя адзінкі выразна падзяляюцца на некалькі груп.

1. Дом як локус “свайго”, роднага, носьбіт станоўчай канатацыі.

У такім выпадку *дом, хата, двор* надзяляюцца якасцямі жывых аб’ектаў: *Дамойка не вораг: калі ні прыдзеш, заўсёды прыме; Без хазяіна і дом сірата* [6]; *Двор без гаспадара плача* [2]; часткі дома, яго атрыбуты таксама персаніфікуюцца: *Дома і вуглы дапамагаюць* [1]; *У сваёй хаце і вуглы дапамагаюць* [2]; *У сваёй хаце і качарга маці; У сваёй хаце і качарга помач* [6]. Дом з’яўляецца закрытай прасторай для чужых людзей: *На вуліцу з хаты смецця не вынось* [2]; *З хаты смецця не вынось на чужы падворак* [2], [6]; *Сваю гразь удома апалосквай; Не раскажывай нікому, што робіцца ў дому; Што ў маём доме, то ніц да таго нікому* [6]. У парэміялагічных адзінках адлюстроўваецца выразна індывідуальны характар пабудовы сямейных стасункаў, іх аўтаномнасць: *Ваша хата, ваша і праўда; Ва ўсякай хаце свая печ* [2]; *Усякай хаце на печы; Што двор, то нораў; Што ні дзярэўня – вера, што ні дом – толк; Што ні хата, то свой комін* [6].

2. “Чужое”, прастора па-за межамі дому, локус небяспечнага, дрэннага, адмоўнага, негатыўнага.

Жыццё на чужыне, у чужым доме ўяўляецца цяжкім, адзінокім, непаўнацэнным, небяспечным і можа атаясамлівацца са смерцю: *Зашлі за Дунай – і двару не думай; Не дай бог у чужой хаце жыць, у чужой печы паліць* [6]; *Хата чужая – сваякруха ліхая;*

*Чужая хата горш за ката [2]; Чужая хата не грэе; З'ехаў на чужыну, як зваліўся ў дамавіну [6]. Негатыўную ацэнку ў народным светаўспрыманні атрымлівае і працяглае знаходжанне па-за межамі дому, выкліканае службай у войску, наёмнай працай і іншымі жыццёвымі абставінамі: *Хто хоча гора нажыць, няхай ідзе да двара службыць [2]; Чужую хату тапіць – свае вочы сляпіць; Ваяка ваюе, а жонка дома гаруе; Салдат ваюе, а дзеці дома гаруюць; Лепей дома касою касіць, чым у войску ранец насіць; Лепей дома хлеб аўсяны, як на вайне пыляваны [6].**

3. Прамежкая зона паміж “сваім” і “чужым”. Дарога ў міфалогіі беларусаў увасабляе сувязь з іншасветам і светам памерлых [5, с. 140-141], таму даволі часта ў парэміялагічных адзінках названы канцэпт выступае як небяспечная з'ява, супрацьпастаўляецца дамашняй, асвоенай прастору, выклікае розніцу ў паводзінах чалавека ў доме і па-за яго межамі: *Знаем, калі выбіраемся з дому, а калі назад – бог ведае; Калі не ведаеш дарогі, не выязджай з дому; Высока сарока лятае, ды дома не начуе; Сарока напрамкі (напрасткі) лятае, ды дома ніколі не бывае; Хто дарогу кружыць, ніколі не тужыць, а хто прастуе, удома не начуе; Не можна верыць каню ў дарозе, мужыку ў астрозе, а жонцы дома [6]; Хто па дарогах ходзіць, хаты з сабою не носіць [2].* Апазіцыя “свой” – “чужы” назіраецца і ў парэміях, прысвечаных неабходнасці чалавека рэалізаваць сябе па-за межамі дому, у знешнім свеце. У такіх адзінках падкрэсліваецца абавязковая ідэя вяртання з гасцей, з падарожжа або з працы на чужыне ў сваю дамашнюю прастору: *Абышоў усе ломы, ды й зноў да дому; Дай Божа прадаваць, абы ў дома начаваць; З ліхога торгу хаця б з носам дамоў; Да свае дамоўкі няма астаноўкі [1]; Дзе ні блудзім, а ўсё дамоў будзем; Дзе ні бывай, дому не мінай; Дзень выганяе з хаты, а ноч прыганяе; У людзях шануюць, але дома начуюць; Хоць бы морам плылі, абы б скарэй ва дварэ былі; Якая ні рада, а дадому ісці нада; У гасцях добра, а дома лепш; У гасцях каша, а дома кулеш, да за кашу лепш [6].*

У пагранічным становішчы паміж “сваімі” і “чужымі” аказваюцца новыя члены сям'і і людзі, якія часова ўваходзяць у прастору дому, абмежаваную ці закрытую для несваякоў. Так, у беларускіх парэміях назіраецца пераважна негатыўнае стаўленне да нявесткі і да зяця-прымака: *Калі ў хаце завядзецца нявесціна лыжка, то не будзе старому ложка; Дзе нявесткі ў хаце тры, там няма вады ў вядры [6]; Датуль нявестка была міла, пакуль бруд з хаты насіла [2]; Няма ў хаце сала й малака, дык няма й прымака; Пусці зяця, калі няма чорта ў хаце [6].*

Значнае месца ў парэміялагічным фондзе займаюць адзінкі, у якіх рэпрэзентуецца канцэпт “госць”. У народнай традыцыі госць – гэта асоба, якая злучае сферы “свайго” і “чужога”, з'яўляецца прадстаўніком “іншага” свету, выклікае шэраг рытуальных дзеянняў жыхароў хаты. У значнай колькасці беларускіх парэмій традыцыйна ўсхваляецца гасціннасць гаспадароў: *Госць на парог – радасць у хату; Госць у дом, бог у дом [1];*

*Дарагая тая хата, дзе любяць госця і (й) свята; Хата багата, але гасцей малавата [2]; Хата гасцямі багата [6]. Разам з тым госць можа ўспрымацца як негатыўная, непажаданая з'ява: *Госць на двор, і бяда на двор [6]. Для гасцей распрацавана пэўная сістэма правілаў: *Калі госць, так гасці, а двара не касці: пастаўлю на парог, пакажу сем дарог [6]; Прыйшлі ў маю (нашу) хату і (ды) б'юць майго (нашага) тату [4]; У сваёй хаце будзь гаспадаром, а ў чужой ягнём [1]; Усяк знай сябе, указывай дома; Будзьце, як дома, але не забывайце, што ў гасцях [6]. Асабліва трэба памятаць аб працягласці часу гасцявання: *Бессаромнага госця скваркамі з хаты не выпрасіш; Госць на абедзе дамоў едзе; Госць першы дзень – золата, другі – серабро, а трэці – медзь, хоць і з двару едзь; Напрасіліся злыдні на тры дні, а цяпер і з хаты не выжанеш [6].****

У парэміялагічных адзінках з кампанентам “дом” назіраецца амбівалентнае стаўленне да суседзяў: *Не купі двара, а купі суседа; Хто мае суседку ў хату пусціць, то няхай лепей бóрану на том месцы паставіць; Пусці суседа ў хату, то сам выбірайся з хаты [6].* Негатыўную ацэнку атрымліваюць чужыя людзі, якія ўваходзяць у абмежаваную прастору дому на доўгі час: *Аднаго Юрку ўпусцілі, а ўся хата заюрылася; Бадай, ніхто добры не сядзеў у чужой хаце; Дольніка на двор не бяры [6]; Чым кватранта ўзяць, лепей барану ў хаце паставіць [2].*

Значную колькасць беларускага парэміялагічнага фонду складаюць адзінкі, у якіх выразна рэпрэзентуецца апазіцыя двух гештальтаў “сваё” і “чужое”. Часта пры гэтым “сваё” выступае найбольш жаданым, прыярытэтным, нават калі яно з'яўляецца відавочна горшым па сваіх якасцях: *Дома і салома ядома, а на чужыне і гарачы тук стыне; Мілей свая хатка, як чужая вёска; Как ні харашо на Дану, да не так, як у сваім даму; Лепей дома на саломе, чым замужам на падушках [6].*

У шэрагу парэмій адлюстроўваецца даволі спакойнае стаўленне чалавека да непазбежнасці смерці. Пераход у свет памерлых асэнсоўваецца як перасяленне ў “апошні” дом: *Жывому хата, а пакойнаму магіла [6]; Жывы не без хаты, а мёртвы не без магілы (не без труны) [2]; Плач – не плач, а з дому прац [1]; Прыйшла пара – ідзі з двара [2]; Усе дадому пойдучь, але лепш пазней [6].*

Прыкладамі парушэння канцэптэуальнай апазіцыі “свой” – “чужы” з'яўляюцца сітуацыі, апісаныя ў парэміях *І ў сваёй хаце не вольна [2], [6] і Ён госцем у сваім двары бывае [2].* У прыведзеных адзінках назіраецца кагнітыўны дысананс, неадпаведнасць паміж прывычнымі кагніцыямі. Парушэнне гармоніі паміж “сваім” і “чужым” адзначаецца і ў парэміях *Я не я і хата не мая [1]; Я не я, хата не мая, і гаспадар не я [2],* якія ўжываюцца для выражэння крайняй ступені адчужанасці ад пэўнай падзеі ці з'явы, нежадання прымаць удзел у канфліктных сітуацыях.

Такім чынам, аналіз парэміялагічных адзінак з лексэмамі *дом, хата, двор* і іх дэрыватамі, якія ўваходзяць у склад намінатыўнага поля канцэпту “дом”, дазволіў зрабіць наступныя высновы:

1) дом, дамашняя, асвоеная прастора, якая можа семантычна пашырацца да памераў радзімы, традыцыйна маркіруецца як “сваё”, асабістае, станоўчае, роднае, ідэальнае, эталоннае;

2) прастора па-за межамі дому, чужы дом, жыццё на чужыне маркіруецца як “чужое”, негатыўнае, небяспечнае, непаўнацэннае;

3) уваходжанне ў закрытую дамашнюю прастору іншых людзей (гасцей, новых членаў сям’і, суседзяў і г.д.) можа ўспрымацца як патэнцыйная пагроза яе стабільнаму функцыянаванню;

4) архетыпічнае дзяленне свету на “свой” і “чужы” з’яўляецца важным сродкам пазнання і структурацыі прасторы, уплывае на псіхалагічны стан чалавека, рэгулюе яго паводзіны.

Літаратура

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі: Тлумач. слоўн. бел. прык. і прым. з арх., кафедр. збораў, рэд. выд. XIX і XX стст. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Бел. навука, 2002. – 320 с.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац., дап. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
3. Иная ментальность / В.И. Карасик [и др.]. – М.: Гнозис, 2005. – 352 с.
4. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 2014. – 141 с.
5. Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.
6. Прыказкі і прымаўкі: У 2 кн. / рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1–2.